



Zavod za zapošljavanje CRNE GORE

Employment Agency Of Montenegro

ZAPOŠLJAVANJE RAE POPULACIJE

- *AKTIVNOSTI ZAVODA ZA ZAPOŠLJAVANJE CRNE GORE* –

1. jul 2010. godine

Zavod za zapošljavanje Crne Gore, kao institucija čija je osnovna djelatnost pružanje pomoći nezaposlenim licima s ciljem bržeg i spremnijeg uključivanja u tokove tržišta rada, sprovodi aktivnu politiku zapošljavanja (APZ) usklađenu sa smjernicama Evropske strategije zapošljavanja. Evropska politika zapošljavanja i njene mjere razlikuju se u zavisnosti od ciljne grupe, a posebno se odnose na one kategorije kojima je teže naći zaposlenje, kao što su: mladi ljudi, stariji radnici, žene, nedovoljno obrazovane osobe, lica sa invaliditetom, imigranti, pripadnici etničkih manjina. Ove grupe predstavljaju tzv. tvrdo jezgro nezaposlenosti, čija je glavna karakteristika dugoročna nezaposlenost.

U navedenim slučajevima Zavod primjenjuje različite kombinacije mjera, sa ciljem očuvanja ravnoteže između ponude i tražnje na tržištu rada.

Poznato je da RAE zajednicu (Romi, Aškalije, Egipćani) u Crnoj Gori karakterišu najviše stope siromaštva i nezaposlenosti u poređenju sa drugim društvenim grupama i njeni pripadnici predstavljaju jednu od teže zapošljivih kategorija.

U tom smislu glavne prepreke u oblasti zapošljavanja su nedostatak obrazovanja i obrazovnih mogućnosti, nedostatak ličnih isprava, teška ekonomska i socijalna situacija zbog koje nisu u prilici da prihvataju duže obuke, diskriminacija i neprihvatanje od strane neroma i poslodavaca, veliki broj raseljenih lica, život u nesigurnim i nestandardizovanim prebivalištima, nedostatak garancija u vidu nekretnina i žirantata za podizanje kredita; itd.

Romska radna snaga je većinom nekvalifikovana, niskog nivoa obrazovanja i ne odgovara potrebama savremenog tržišta.

Faktori koji bi pozitivno mogli uticati na uključivanje ove populacije na tržište rada su: organizovanje projekata koji uvažavaju realno stanje u ovoj populaciji; mogućnosti dobijanja odgovarajućih kvalifikacija za kraći vremenski period; programi koji uključuju i funkcionalno opismenjavanje i sve vidove obrazovanja; rad na smanjenju predrasuda (kroz zajednički rad RAE i neromske populacije, pogotovu poslodavaca); poboljšanje uslova stanovanja i zdravstvene zaštite kroz široku društvenu akciju; rješavanje problema sa dokumentacijom; osvješćivanje i viša participacija pojedinca kod rješavanja problema zapošljavanja.

Imajući navedeno u vidu Zavod za zapošljavanje je u svim svojim strateškim dokumentima posebno obradio problematiku romske populacije i predvidio mjere usmjerene ka povećanju zapošljivosti i zapošljavanja ove ugrožene grupe nezaposlenih lica.

Nacionalnom strategijom zapošljavanja za period 2007-2010. godina definisani su ciljevi za navedeni period u skladu sa smjernicama politike zapošljavanja Evropske Unije. Jedna od smjernica se odnosi na uklanjanje svih oblika diskriminacije na tržištu rada i otvaranja jednakih mogućnosti za sve, kao i promovisanje integracije teže zapošljivih grupa u tržište rada.

Jedan od ciljeva Strategije je razvijanje posebnih programa i specijalizovanih izvođača za rad sa teže zapošljivim grupama u koju spadaju i pripadnici RAE populacije, kao i povećanje stope njihove zaposlenosti.

Najvažnije mjere i aktivnosti usmjerene na pripadnike etničkih manjina su javni radovi i programi pripreme za zapošljavanje. Strategijom je predviđeno realizovanje posebnih programa pripreme koji bi bili namijenjeni teže zapošljivim grupama nezaposlenih, a koji bi bili prilagođeni njihovim specifičnostima i izvođeni od strane specijalizovanih izvođača.

Realizacija mjera iz Nacionalne Strategije konkretizuje se **Nacionalnim Akcionim planovima zapošljavanja** u kojim su kao ključne mjere na polju uključivanja RAE populacije u društvo definisane: razvijanje mjera za otkrivanje i otklanjanje diskriminacije prilikom zapošljavanja, podizanje nivoa svijesti ove kategorije teže zapošljivih lica o potrebi njihove ekonomske i društvene aktivnosti, nastavak dosadašnjih projekata koji su namijenjeni ovoj kategoriji nezaposlenih.

Godišnjim programima zapošljavanja, kao glavne aktivnosti, predviđaju se: priprema za zaposlenje (obuka), organizovanje javnih radova, razvijanje novih programa za rad sa teže zapošljivim kategorijama nezaposlenih, naročito pripadnicima RAE populacije, razvijanje doktrine za rad sa teže zapošljivim kategorijama nezaposlenih, nastavak projekata namijenjenih ovoj kategoriji teže zapošljivih.

Nacionalna strategija zapošljavanja i ljudskih resursa za period 2007-2010. godine predstavlja direktni nastavak i ažuriranje Nacionalne strategije zapošljavanja. Strategija je ažurirana uz poštovanje odredaba Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, koje se odnose na pripreme za učešće Crne Gore u integrisanim socioekonomskim politikama EU. Između ostalog, ovim dokumentom definisana je borba protiv dugoročne nezaposlenosti, kroz mjere aktivne politike zapošljavanja, s tim što se težište stavlja na grupe koje teže nalaze zaposlenje. Javni radovi definisani su kao veoma dobar način podsticanja ovih grupa nezaposlenih lica na uključivanje u tržište rada. Još jedan od načina uključivanja lica sa faktorima teže zapošljivosti jeste i razvoj socijalne ekonomije, što podrazumijeva osnivanje socijalnih preduzeća, zadruga i raznih asocijacija lica u oblastima koje nisu interesantne privatnom sektoru, a javni sektor nije uspješan u pokrivanju tih oblasti.

Kao jedna od zemalja učesnica regionalne konferencije »Romi u proširenoj Evropi, izazovi za budućnost«, Crna Gora se obavezala da će raditi na projektima za poboljšanje statusa RAE populacije u društvu, i to; »**Dekada za uključjenje Roma, 2005-2015**« i »Fond za obrazovanje Roma«.

U Crnoj Gori izrađen je Nacionalni Akcioni Plan Dekade uključenja Roma i kao takav predstavlja okvir za aktivnosti usmjerene ka integraciji romske populacije u crnogorsko društvo.

Zavod za zapošljavanje Crne Gore, kao nosilac aktivnosti na razradi i implementiranju Akcionog plana iz oblasti zapošljavanja, ima za zadatak da aktivno učestvuje u rješavanju pitanja zapošljavanja pripadnika RAE populacije, prema principima afirmativne akcije.

U skladu sa Planom, glavni zadaci i ciljevi iz oblasti zapošljavanja su:

1. Unaprijediti kvalitet usluge za nezaposlene pripadnike RAE , u cilju povećanja stepena zaposlenosti.
2. Obezbijediti veći nivo socijalnog partnerstva.
3. Realizacija institucionalne reforme u cilju poboljšanog sporvođenja zakona koji regulišu rad i zapošljavanje.
4. Povećanje stope zaposlenosti kod RAE.

Mjere i aktivnosti Zavoda za zapošljavanje na tom polju:

- trijaža nezaposlenih u skladu sa kriterijumom zapošljivosti, u cilju obezbjeđivanja adekvatnih usluga; (Zavod ima veliki broj aktivnosti u okviru programa APZ koje obuhvataju i pripadnike RAE populacije. Problem je što u dosadašnjoj evidenciji nijedna etnička grupa nije posebno izdvojena, pa po tom osnovu nije bilo moguće pretraživanje aplikacije niti statistička obrada podataka. Zavod je za potrebe projekta »Dekada za uključenje Roma 2005-2015« izvršio izmjene u aplikaciji i omogućio identifikovanje RAE populacije (na dobrovoljnoj osnovi), kako bi im bilo omogućeno uključivanje u programe koji će biti kreirani samo za njih. Savjetnici Zavoda su kroz nekoliko seminara upoznati sa projektom, gdje im je objašnjen značaj identifikacije po principu nacionalne pripadnosti i smisao pojedinačnog rada sa ovom kategorijom nezaposlenih lica;
- registracija pripadnika RAE populacije koji su zainteresovani za uključivanje u mjere APZ; (prije definisanja konkretnih mjera i programa zapošljavanja RAE populacije bilo je potrebno ispuniti mogućnosti za zapošljavanje RAE populacije u Crnoj Gori. Stoga se nametala potreba da se obave ispitivanja RAE populacije o njihovom obrazovnom statusu, zainteresovanosti za prijavljivanje na Biro rada, njihovoj motivaciji i potencijalu za uključivanje u programe aktivne politike zapošljavanja, kao i prikupljanje podataka o ličnim dokumentima ove populacije. U tu svrhu obavljeno je istraživanje pod nazivom »Romi vidljivi na tržištu rada«, koje je realizovano u formi javnog rada 2006. godine. Rezultati istraživanja poslužili su, između ostalog, da se formira baza podataka o broju Roma koji su radno sposobni i kasnije kao baza za selekciju

kandidata za projekte koji su slijedili nakon pomenutog istraživanja. Savjetnici u biroima rada ulažu velike napore da kroz razne vidove animacije motivišu pripadnike RAE populacije da se prijave na evidenciju biroa rada i uzmu učešća u mjerama i programima APZ. U tom smislu obilaze romska naselja, održavaju tribine, saraduju sa lokalnom zajednicom i romskim NVO organizacijama, putem medija informišu i animiraju romsku populaciju, objašnjavajući značaj prijavljivanja na evidenciju Biroa rada;

- promocija programa APZ među pripadnicima RAE populacije; (poseban dio istraživanja odnosio se na ispitivanje stavova RAE populacije o načinu i traženju zaposlenja i njihovoj zainteresovanosti za učestvovanje u programima APZ. Dobijeni su odgovori koliki je procenat zainteresovanih ispitanika, mjera eventualnog angažovanja radi zaposlenja, kao i koji su to programi u kojima bi pripadnici RAE učestvovali. Dobijeni podaci poslužili su kao osnova za kreiranje posebnih mjera zapošljavanja ove populacije na lokalnom i na ukupnom nivou);
- razvoj i realizacija posebnih programa namijenjenih RAE populaciji;
- razvoj partnerstva između Zavoda, Romskih udruženja i poslodavaca; (Zavod za zapošljavanje ima partnerske odnose sa romskim organizacijama. Jedan od primjera je zajedničko angažovanje na realizaciji ankete, koju su sprovodila obučena lica pripadnici RAE populacije. Zavod za zapošljavanje takođe ima dobru saradnju sa Fondacijom za stipendiranje Roma, koja daje veliki doprinos na polju edukacije i uključivanja manjinskih grupa u društvo, kao i za Centrom za stručno osposobljavanje, koje je i osnovao zajedno sa Ministarstvom rada i socijalnog staranja. Kroz realizaciju projekta »Smanjenje ugroženosti domicilne RAE populacije« Zavod je ostvario saradnju sa velikim brojem romskih NVO; nakon formiranja Nacionalnog Savjeta Roma, Zavod je uspostavio saradnju sa njima i pokušava pružiti svu neophodnu pomoć iz svog domena);
- osnivanje radne grupe koja radi na razvoju projekata namijenjenih RAE populaciji (u avgustu mjesecu 2005. godine u Zavodu je formirana Radna grupa za rješavanje problema zapošljavanja romske populacije u Crnoj Gori, čime je i zvanično počelo planiranje i realizacija programa za teže zapošljiva lica, a pripadnici RAE populacije su u tom projektu jedna od ciljnih grupa);
- motivacija poslodavaca za rad sa RAE populacijom; (u okviru redovne ankete koju Zavod sprovodi među poslodavcima, nekoliko pitanja se odnosi na mogućnost zapošljavanja RAE populacije. Jedan od načina animiranja poslodavaca je svakako i Uredba o poreskim olakšicama. Vlada Crne Gore godišnje donosi Uredbu o poreskim olakšicama za zapošljavanje određenih kategorija nezaposlenih lica. Između ostalih, olakšice se odnose i na lica koja su angažovana u javnim radovima i

sezonskom zapošljavanju (oblici zapošljavanja koji uključuju i pripadnike RAE populacije); savjetodavci u biroima rada posebnu pažnju poklanjaju saradnji sa poslodavcima kada su u pitanju lica romske nacionalnosti. U tom smislu, za lica koja prođu određenu obuku, posreduju u nalaženju zaposlenja u mjeri u kojoj je to moguće, dogovaraju sezonske poslove, uključuju ih u javne radove.

- nastavak obuka osoblja u Zavodu za rad sa RAE populacijom (savjetodavci Zavoda su upoznati sa specifičnostima rada sa ovom populacijom i edukovani su za rad, kroz više konferencija i radionica);
- obuka Romskih aktivista (edukacija pripadnika RAE populacije rađena je za potrebe sprovođenja istraživanja. Zatim, Zavod je finansirao i obučavao asistenate za integraciju, koji su aktivno učestvovali u realizaciji projekta »Druga šansa«.

Strategija za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori 2008-2012 predstavlja okvir konkretnih mjera i aktivnosti sa ciljem unapređenja opšteg stanja RAE populacije u Crnoj Gori.

Glavne aktivnosti na polju zapošljavanja odnose se na:

- organizovanje posebnih godišnjih programa za dodatnu obuku i obrazovanje pripadnika Romske populacije,
- obezbjeđivanje jednakog pristupa radnim mjestima kroz kvotni sistem,
- osnivanje posebnog fonda za kreditiranje preduzetništva i samozapošljavanja Romske populacije pod povoljnijim uslovima,
- eliminacija svih tipova otvorene i prokrivene diskriminacije.

Za implementaciju i monitoring oblasti zapošljavanja odgovorni su Ministarstvo za ekonomski razvoj, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća i Zavod za zapošljavanje.

Razvoj i implementacija specijalnih programa usmjerenih na RAE populaciju

Na evidenciji Zavoda za zapošljavanje od ukupnog broja evidentiranih nezaposlenih lica oko 4% su pripadnici RAE populacije. Od tog broja samo 10% je aktivno, što znači da se redovno javljaju na evidenciju. Većina pripadnika RAE populacije nalazi se na evidenciji iz razloga socijalnog i zdravstvenog osiguranja, a ne iz uvjerenja da bi mogli dobiti ponudu zaposlenja. Ovakvo raspoloženje izazvano je činjenicom da većina Roma pripada kategoriji nekvalifikovanih i nisko kvalifikovanih radnika koji su inače najbrojniji na evidenciji i koji najduže čekaju na zaposlenje.

Iako je mali broj Roma zaposlen u javnim i drugima državnim preduzećima, prvenstveno u komunalnoj djelatnosti, većina ih zavisi od prihoda iz sive ekonomije, u čijem lancu zauzimaju poslednje mjesto.

Intenzivniji rad sa RAE populacijom u Zavodu započeo je 2004. godine, kroz obuke saradnika za evidenciju i posredovanje i dopunu u aplikaciji ENL (Evidencija Nezaposlenih Lica) podacima o pozitivno diskriminiranim licima sa evidencije.

Tim za koordinaciju i unapređenje rada sa ovom populacijom formiran je 2005. godine.

U Zavodu za zapošljavanje kreirano je nekoliko programa usmjerenih ka RAE populaciji:

- kursevi opismenjavanja;
- obuka za zanimanja iz oblasti zanatstva po skraćenim programima;
- stručno osposobljavanje;
- javni radovi (lokalni i državni) zasnovani na socijalno korisnom neprofitnom radu;
- Projekat »Romi vidljivi na tržištu rada«;
- Projekat «Druga šansa«;
- Projekat «Smanjenje ugroženosti domicilne RAE populacije«
- Projekat »Stvaranje podjednakog pristupa radnim mjestima za RAE populaciju«

OBUKE I JAVNI RADOVI

Godišnje, prosječno, oko 100 kandidata romske populacije bude obuhvaćeno programima aktivne politike zapošljavanja, gdje se prije svega misli na uključivanje u stručno osposobljavanje, odnosno obuke za jednostavna zanimanja, kao i na učešće u javnim radovima, kako državnim tako i lokalnim.

Javni radovi su jedan od uspješnih programa aktivne politike zapošljavanja. Predstavljaju lokalne ili državne programe zapošljavanja, koji se organizuju zbog sprovođenja programa socijalne zaštite, obrazovnih, kulturnih programa, programa za zaštitu prirode, komunalnih i drugih programa, koji se temelje na društveno korisnom, neprofitnom radu.

Programi javnih radova podstiču otvaranje novih radnih mjesta i podizanje radnih potencijala, nivoa znanja i vještina nezaposlenih lica, a istovremeno pomažu razvoj lokalnih samouprava.

U 2009. godini Zavod je realizovao 102 javna rada, u kojima je angažovano 1.531 nezaposleno lice, među kojima i veliki broj lica RAE populacije.

U saradnji sa ministarstvima, međunarodnim i nevladinim organizacijama realizovano je pet državnih javnih radova, u trajanju od jednog mjeseca do godinu dana, za 506 lica sa evidencije Zavoda.

U saradnji sa opštinama, javnim institucijama i nevladinim sektorom realizovano je 97 lokalnih javnih radova, u kojima je učestvovalo 1.025 lica. Radovi su se izvodili u trajanju od jednog do dvanaest mjeseci, a odnosili su se

na borbu protiv bolesti zavisnosti, pružanje usluga djeci i mladima sa teškoćama u razvoju, podsticanje razvoja ruralnog i primorskog turizma, izradu suvenira, sređivanje bibliotekarske građe, uređenje nacionalnih i gradskih parkova, korita i obala rijeka, uslužni servis zanatskih radova i dr.

U prvom polugodištu 2010. godine Zavod je realizovao 129 javnih radova u kojima je angažovano 1.244 nezaposlenih lica. Planom rada za 2010. godinu predviđena je realizacija 105 javnih radova u okviru kojih je planirano zapošljavanje 1.500 lica sa evidencije Zavoda.

U istom periodu realizovano je 5 državnih javnih radova, u trajanju od jednog mjeseca do godinu dana, za 408 lica sa evidencije Zavoda. Realizovana su 124 lokalna javna rada sa 836 učesnika.

"Neka bude čisto" je primjer državnog javnog rada, koji za cilj ima čišćenje i uklanjanje otpada i održavanje magistralnog i regionalnog putnog pojasa u dužini od preko 1.300 km u svim opštinama u Crnoj Gori. U cilju adekvatne pripreme za turističku sezonu 2010. godine Ministarstvo turizma i Zavod za zapošljavanje sa mnogobrojnim partnerima već petu godinu realizuju ovaj državni javni rad. To je istovremeno i državni program zapošljavanja, gdje je angažovano 146 teže zapošljivih lica sa evidencije Zavoda, među kojima veliki broj pripadnika RAE populacije. Za vrijeme trajanja državnog rada svi učesnici su zaposleni u javnim komunalnim preduzećima i ostvaruju sva prava iz radnog odnosa.

Partneri u projektu, pored Zavoda i Ministarstva turizma i Ministarstvo pomorstva i saobraćaja, Ministarstvo uređenja prostora i zaštite životne sredine, Ministarstvo prosvjete i nauke, Javno preduzeće Morsko dobro, "Crnogoraput", sve opštine i javna komunalna preduzeća.

Takođe, od maja se realizuje projekat „Uređenje i održavanje željezničke infrastrukture“, gdje su angažovana 64 nezaposlena lica na čišćenju pojasa uz željezničku prugu u dužini od 230 km.

Primjeri lokalnih javnih radova iz ranijeg perioda

- **Opština Nikšić** - radovi su se odnosili na čišćenje i uređenje šetačkih staza gradske tvrđave. Naručilac ovog javnog rada bila je NVO "Zeleni" Crne Gore. U javni rad je bilo uključeno 11 nezaposlenih lica romske populacije. Svi zaposleni su prethodno u saradnji sa NVO "Zeleni" prošli obuku za reciklažu otpada. Radovi su trajali tri mjeseca, a počeli su 18.06.2007.godine. Izvođač javnog rada - JP Komunalno Nikšić, koje je obezbijedilo poslovođu na terenu i potreban alat i opremu (grabulje, lopate, radne rukavice, prsluke, kese...). Zavod za zapošljavanje je finansirao bruto plate za 11 Roma, kao i sredstva za topli obrok i prevoz.

➤ **Opština Bar - Čišćenje i pošumljavanje Golog brda**

Predmet ovog javnog rada bio je uređenje i pošumljavanje šume Golo brdo, koja se nalazi pored same plaže u Sutomoru i predstavlja idealan lokalitet za izletišta i rekreaciju. Uređenje šume je doprinijelo turističkoj valorizaciji ove lokacije. Veoma važan aspekt ovog javnog rada je to što je posvećen pripadnicima RAE populacije. Angažovano je 10 lica sa evidencije, koja su na ovaj način obezbijedila egzistenciju za svoje porodice. Radovi su trajali dva mjeseca, a počeli su 01.10.2007. godine. Partneri Birou rada Bar u ovom javnom radu su bili: Opština Bar, Uprava za šume, Komunalno preduzeće Bar i NVO "Zeleni".

Projekat "Romi vidljivi na tržištu rada"

Pošto je kao najveći problem u organizaciji i realizaciji Dekade od strane svih partnera istaknuto nepostojanje evidencije o pripadnicima RAE populacije, prvi korak je napravljen u tom pravcu. U toku 2006. godine u saradnji sa »Centrom za razvoj nevladinih organizacija« i romskom organizacijom »Roma-Početak«, sprovedena je anketa o obrazovnom i radnom statusu radno sposobnih Roma koji se ne nalaze na evidenciji Zavoda u devet crnogorskih opština.

Prije definisanja posebnih mjera i programa namijenjenih RAE populaciji, bilo je neophodno istražiti mogućnosti za njihovo zapošljavanje u Crnoj Gori. Stoga je evidentna bila potreba sprovođenja istraživanja među RAE populacijom o njihovom obrazovnom nivou, njihovoj zainteresovanosti za prijavljivanje na evidenciju Zavoda, njihovoj motivisanosti za uključivanje u APZ, kao i prikupljanja podataka o ličnim dokumentima pripadnika ove populacije. Istraživanje, nazvano »Romi vidljivi na tržištu rada«, organizovano je kao javni rad. Izvršni partner je bila Fondacija za stipendiranje Roma, koja je radila u saradnji sa lokalnim Romskim organizacijama, članicama koalicije NVO »Romski krug«. Fondacija za stipendiranje Roma se pojavila kao poslodavac i u saradnji sa Zavodom za zapošljavanje zaposlila 27 prethodno obučanih anketara, od kojih je 25 pripadnika RAE populacije. Istraživanje je pokazalo da je 60% lica koja su učestvovala u istraživanju bilo zainteresovano da se registruje na evidenciju Zavoda, a u tom trenutku procenat registrovanih je bio 23%. U skladu sa ovim istraživanjem, najveća stopa nezaposlenosti je u dobu između 15-24 godine (59%) kao i među licima preko 55 godina (58%). Oko 60% domicilnih Roma nije nikada radilo, a učešće nezaposlenih žena je 61%. Oko 56% Roma, koji su registrovani na tržištu rada, nema obrazovanja.

Program se realizovao u roku od 2 mjeseca i rezultirao je boljom informisanošću o mjerama APZ i značaju evidentiranja kod oko 3000 članova RAE populacije, te povećanim brojem lica iz RAE populacije koja su uspješno registrovana kod Zavoda za zapošljavanje.

Projekat »Druga šansa« - integracija odraslih kroz opismenjavanje i stručno usavršavanje

Projekat »Druga šansa« zajednički je realizovan od strane Fondacije za stipendiranje Roma, Zavoda za zapošljavanje Crne Gore, Centra za stručno obrazovanje i njemačke međunarodne organizacije za obrazovanje odraslih »DVV International«. Ovaj projekat je finansirala Evropska Unija posredstvom Evropske Agencije za rekonstrukciju.

Učesnici u realizaciji projekta:

- Ministarstvo prosvjete i nauke
- Ministarstvo rada i socijalnog staranja
- Zavod za školstvo
- Ispitni centar
- Unija poslodavaca
- Organizatori obrazovanja odraslih
- Romske NVO
- Mediji

Orijentacija Projekta odnosila se na smanjenje siromaštva i marginalizacije ranjivih grupa i Projekat kao takav korespondirao je sa Vladinim akcionim planom za Dekadu uključivanja Roma. Takođe, ovaj Projekat ima svoje uporište i u Strategiji borbe protiv siromaštva, Agendi ekonomskih reformi, kao i u Nacionalnoj strategiji zapošljavanja 2007-2010.

Ovakav i slični projekti, omogućavaju podizanje stepena zapošljivosti pripadnika RAE populacije i otvaraju put ka njihovoj kvalitetnijoj integraciji na tržište rada i u crnogorsko društvo.

Projekat »Druga šansa« je predstavljao ključni segment inkluzije Roma u crnogorsko društvo, jer je kroz projektne aktivnosti objedinjavao dva najznačajnija problema kod ove populacije: obrazovanje i zapošljavanje.

Za potrebe Projekta koristila se baza podataka, koja je formirana u okviru državnog javnog rada »Romi vidljivi na tržištu rada».

Projekat »Druga šansa« realizovan je kao javni rad koji se odnosio na:

- učešće u identifikaciji učesnika projekta među romskom zajednicom, koji spadaju u ciljnu grupu,
- učešće u organizaciji i realizaciji periodičnih seminara i evaluacije projekta,
- osposobljavanje lica uključenih u javni rad,
- redovni monitoring procesa nastave i stručnog osposobljavanja.

Program je predviđao da nekoliko grupa Roma i Egipćana iz Podgorice i Nikšića, prođu kroz program funkcionalnog opismenjavanja i stručnog osposobljavanja, čime bi se uz neke dodatne sadržaje (vozačka i informatička

obuka) povećala njihova zapošljivost i mogućnost trajnijeg i kvalitetnijeg zaposlenja.

Za pilot fazu vladalo je veliko interesovanje. Umjesto prvobitno planiranih 75 selektovano je 90 polaznika starosti od 15 do 30 godina (učesće žena 40%). Polaznici su uglavnom bili nepismeni ili imali završena manje od tri razreda osnovne škole. Među njima bilo je i lica koja su deportovana iz zemalja EU.

Lica koja su uredno pohađala program imala su mjesečnu motivacionu stipendiju i mogućnost besplatne obuke za dobijanje vozačke dozvole, kao i kursa računara (sticanje osnova informatičke pismenosti).

Sa realizacijom Projekta otpočelo se 01.03.2007. godine kroz organizovanje obuke za 12 asistenata romske populacije sa završenim III i IV stepenom školske spreme. Obuka se izvodila u trajanju od 6 mjeseci za 11 lica, a za 1 lice 10 mjeseci.

61 lice romske i egipćanske nacionalnosti iz Podgorice i Nikšića, uzrasta od 15 do 40 godina, uspješno je završilo pohađanje programa funkcionalnog opismenjavanja i položilo završne ispite. Samim tim stekli su mogućnost da nastave stručno osposobljavanje kroz programe aktivne politike Zavoda za zapošljavanje Crne Gore. Obuka koju su završili odnosila se na zanimanja iz oblasti građevinarstva, ugostiteljskih i ličnih usluga. Većina ovih kandidata dobila je osnovna znanja iz informatike i položila vozački ispit za B kategoriju. Program funkcionalnog opismenjavanja, kroz fond od 320 časova, pored elementarne matematičke i jezičke pismenosti, uključivao je i elementarno obrazovanje za roditeljstvo i familiju sa osnovama zdravstvene zaštite, zaštitu životne sredine, obrazovanje za život u društvenoj zajednici i funkcionalne vještine za svakodnevni život i funkcionisanje u savremenom društvu.

Kao izvođači obuke angažovani su licencirani organizatori obrazovanja odraslih – osnovna škola „Marko Miljanov“ i Centar za obrazovanje i trening iz Podgorice i osnovna škola „Radoje Čizmović“ i Radnički Univerzitet iz Nikšića.

Završnu provjeru znanja iz jezičke i matematičke pismenosti zajednički su realizovali Ispitni centar Crne Gore, Zavod za školstvo i Centar za stručno obrazovanje.

Rezultati Projekta:

- u realizaciji ovog javnog rada angažovano **12** lica asistenata romske populacije sa završenim III i IV stepenom;
- unaprijeđeni kapaciteti angažovanog osoblja i partnera za rad sa marginalizovanim i teško zapošljivim grupama;
- kreirano i usvojeno 5 novih standarda zanimanja i programa obuka za iste;

- ukupno 61 lice iz RAE populacije završilo je obuku za pomoćna zanimanja iz oblasti građevinarstva, ugostiteljskih i ličnih usluga;
- većina lica koja su uspješno završila funkcionalno opismenjavanje dobila osnovna znanja iz informatike;
- ukupno 61 lice (polaznici + asistenti) pohađalo obuku za dozvolu B ili neke druge kategorije i plaćeni svi troškovi dobijanja istih;
- 11 polaznika programa zaposleno u komunalnom sektoru u Podgorici;
- 10 polaznika/ca zaposleno u ugostiteljstvu, građevinarstvu, obrazovanju i održavanju;
- 8 lica pruža usluge u sopstvenoj zajednici.

Projekat »Smanjenje ugroženosti domicilne RAE populacije«

Projekat "Smanjenje ugroženosti domicilne RAE populacije u Crnoj Gori", koji je zajednički realizovan od strane Zavoda za zapošljavanje i UNDP, predstavlja pokušaj unapređenja profesionalnih kvalifikacija Roma i stvaranje šansi za njihov bolji uspjeh na tržištu rada.

Ciljevi Projekta su:

- **unapređenje kapaciteta Zavoda za zapošljavanje**, tj. biroa rada (unapređenje kapaciteta institucije i podizanje nivoa znanja zaposlenih sa ciljem poboljšanja kvaliteta usluga koje se pružaju ovoj kategoriji teže zapošljivih lica;
- **unapređenje usluga iz oblasti zapošljavanja** kroz organizovanje i sprovođenje obuka za domicilnu RAE populaciju;
- **podrška razvoju preduzetničkih inicijativa** kroz identifikovanje potencijalnih korisnika grantova za otočinjanje sopstvene djelatnosti po unaprijed utvrđenim kriterijumima i implementacija biznis ideje kroz dodjelu grantova;

Lokacija Projekta su biroa rada Bar, Berane i Nikšić.

Ciljna grupa Projekta su pripadnici RAE populacije koji su registrovani na evidenciji biroa rada u kojima se projekat sprovodi a koji ispunjavaju kriterijume predviđene Projektom.

Socijalni partneri: Ministarstvo rada i socijalnog staranja, tj. centri za socijalni rad u navedenim opštinama; Centar za stručno obrazovanje, trening centri, lokalna uprava, Romske NVO u navedenim opštinama.

U okviru cilja koji se odnosi na **podizanje institucionalnih kapaciteta** u Zavodu je u oktobru 2007. godine formirana Radna grupa za praćenje i implementaciju Projekta. U svakom od tri biroa rada lokalni koordinator je sprovodio aktivnosti definisane Projektom koje su se odnosile na motivaciju i odabir pripadnika RAE populacije koji bi mogli učestvovati u programima obuke, zatim animiranje i ostvarivanje kontakata sa lokalnim partnerima, pomoć pri zapošljavanju lica koja su prošla obuku, praćenje i izvještavanje o realizaciji Projekta. Projektne aktivnosti na nivou sve tri ciljne opštine

pratio je Koordinator projekta, koji je vodio evidenciju o utrošenim sredstvima i u stalnoj komunikaciji sa predstavnicima UNDP obezbjeđivao potrebne informacije, podatke i izvještaje.

S ciljem unapređivanja kapaciteta institucija koje rade sa RAE populacijom, održano je nekoliko seminara u opštinama u kojima se Projekat realizovao. Seminari su uključivali predstavnike iz biroa rada, centara za socijalni rad i predstavnike RAE populacije iz lokalnih NVO. Seminari su obuhvatali predavanja o specifičnostima RAE populacije, dosadašnjim iskustvima u radu sa njom, povezanosti relevantnih institucija koje rade sa RAE populacijom, razmjenu iskustava, informacija i metoda rada, kao i prezentaciju glavnih ciljeva "Strategije za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori 2008-2012".

U vezi unapređenja usluga iz oblasti zapošljavanja u periodu oktobar 2007 - decembar 2009. godine od planiranih 77 lica organizovana je i realizovana obuka za **75 pripadnika RAE populacije.**

Od ukupnog broja polaznika **39 ili 52% su žene** (planirano 30 do 40%).

Zanimanja za koja su se kandidati obučavali su nižeg stepena stručnosti, poput pomoćnog automehaničara, pomoćnog frizera, pomoćnog šivača, pomoćnog kuvara, pomoćnog servira, pomoćnog keramičara, vulkanizera. Treba naglasiti da osim nedostatka provajdera obuka za neka zanimanja, glavni razlog za, uglavnom, iste vrste obuka za koje se odlučuju pripadnici ove populacije je taj što i oni sami potpadaju pod neki stereotip, u smislu da žene žele obuku za frizerku, a muškarci za automehaničara. U Zavodu pokušavamo razbijati ove stereotipe i uključivati ih u obuke i za neka druga zanimanja.

Problem koji se javlja je i nivo njihove pismenosti, u smislu da veliki broj polaznika nije u stanju da prati programe obuke koji su predviđeni. Upravo to, kao i analiza potreba i mogućnosti zapošljavanja RAE populacije ukazivala je na neophodnost kreiranja novih programa obuke, koji bi bili namijenjeni preventivno ovoj populaciji i koji bi dodatno unaprijediti usluge iz oblasti zapošljavanja.

Višestruko je pozitivno to što učešće žena prelazi 50% ukupnog broja kandidata. Uzimajući u obzir dvostruku diskriminaciju Romkinja u društvu (kao pripadnice etničke manjine i kao žene) realizacijom aktivnosti na ovom Projektu učinjen je veliki pomak u smislu njihovog ravnopravnog učešća u aktivnostima koje se tiču povećanja zapošljivosti ove populacije. S jedne strane, iako neznatna, ipak je evidentna promjena svijesti kod žena, pripadnica RAE populacije, dok je s druge strane veliko angažovanje svih lica uključenih u realizaciju Projekta na animaciji i motivaciji Romkinja doprinijelo pozitivnim rezultatima.

Ako dodamo i to da je jedan od rezultata ovog Projekta osnivanje prve ženske Romske preduzetničke zadruge, trebamo biti zadovoljni postignutim pomacima.

Nakon završene obuke, do sada je sedam osoba našlo zaposlenje kod izvođača.

Imajući u vidu potrebe tržišta rada kao i sposobnosti i ineteresovanja RAE populacije u 2008. godini Projektom je finansirana izrada standarda i programa obuka za 5

zanimanja: pomoćnik dimnjačara, autoperač-podmazivač, vulkanizer, vešerka, pomoćnik autolakirera.

Što se tiče **podrške razvoju preduzetništva** postojalo je veliko interesovanje za otpočinjanje sopstvenog biznisa. Dodijeljeno je 6 grantova, i to: jedan u opštini Bar, tri u opštini Nikšić i dva u opštini Berane. Korisnici su dobili elementarna znanja o preduzetništvu i biznisu i upoznali se sa svim barijerama i prednostima privatnog biznisa. Realizacijom ovih ideja predviđeno je otvaranje 12 radnih mjesta.

Finansirane su sledeće projektne ideje: bravarska radionica, frizerski salon (dva), radionica za izradu romskih nošnji, servis za opravku hladnjaka za automobile, servis za opravku i održavanje drumskih vozila.

Kako je Ugovorom o finansiranju djelatnosti predviđena kontrola namjenske upotrebe sredstava od strane inspekcijskog organa Zavoda za realizaciju Programa za kontinuirano stimulisanje zapošljavanja i preduzetništva u Crnoj Gori, to je Komisija izvršavala obilaske navedenih korisnika. Dostavljani su izvještaji o pojedinačnoj kontroli svih korisnika granta.

U junu mjesecu 2009. godine delegacija UNDP i SIDE (donator) posjetila je Biro rada Bar, gdje su se upoznali sa glavnim aktivnostima i mjerama aktivne politike zapošljavanja koje se u tom Birou realizuju, naročito kada su u pitanju lica RAE populacije koja se nalaze na evidenciji. Delegacija je posjetila **gospodina Tušu Rustema**, jednog od korisnika granta iz 2007. godine, koji je bespovratna sredstva iskoristio za unapređenje svoje limarske radionice. U tom smislu nabavio je potrebne mašine koje su mu olakšale posao. Po Izvještaju Komisije Zavoda grant je uredno realizovan, korisnik je registrovao **djelatnost obrade i presvlačenja metala** i zaposlio svoju kćerku. Napravljen je građevinski objekat od 20 m² u kojem se obavlja djelatnost. Odstupanja od planirane investicije nije bilo, kao ni problema oko realizacije iste. Korisnik je iskazao interesovanje za izvođenje obuke za lica, pripadnike RAE populacije, što je u drugom dijelu 2009. godine i realizovao. Gospodin Tuša je svoj grant u potpunosti namjenski iskoristio, registrovao djelatnost, zaposlio dva lica i nabavio alat koji mu je nedostajao za obavljanje posla kojim se bavi već dugi niz godina. Nakon toga, gospodin Tuša je obučio još dvije osobe i stekao uslove da, uz pomoć dodatnog granta od 3000 €, zaposli još jednu osobu.

Radionica gospodina Tuše predstavlja pozitivan primjer romskog preduzetništva.

U **opštini Berane** jedan od korisnika granta (**Gospodin Rizvanović**) je nakon samo 6 mjeseci rada zatvorio svoj objekat i »ugasio« djelatnost. **Frizerski salon** je zatvorio zbog, po njegovim riječima, »nedostatka posla«, odnosno nedostatka mušterija, kako sam kaže »i romskih i neromskih«. Iz prvenstveno socijalnih razloga, gospodin Rizvanović je prijavljen na evidenciju Biroa rada, iako je praksa Zavoda drugačija (korisnici koji nenamjenski iskoriste sredstva ili ne vrate kredit u predviđenom roku i iz tih razloga dođe do raskida Ugovora, ne mogu određeno vrijeme biti prijavljeni na evidenciju Biroa rada niti po tom osnovu uživati prava koja ih sleduju).

Predstavnici UNDP i Zavoda imali su priliku da se lično uvjere da gospodin Rizvanović ima adekvatno opremljen i priveden namjeni prostor u kojem je trebao da obavlja svoju djelatnost. Takođe, uočeno je da postoji i sva potrebna oprema za pružanje usluga u frizerskom salonu. U razgovoru smo pokušali da pomognemo gospodinu Rizvanoviću predlažući da ponovo pokuša sa prvobitnom djelatnošću ili eventualno sa nekom drugom, kako bi iskoristio pristojno opremljen prostor na atraktivnoj lokaciji u Beranama.

Delegacija je posjetila i gospodina **Kajtazi Afrima** koji je dobio sredstva za pokretanje **Automehaničarske radionice**. Posljednjim Izvještajem Komisije konstatovano je da su dobijena sredstva utrošena na izgradnju objekta, ali djelatnost još uvijek nije registrovana.

Uvidom na licu mjesta predstavnici UNDP i Zavoda konstatovali su da je objekat, u kojem je trebalo da se obavlja osnovna djelatnost, nezavršen (ozidan, bez krova, bez vrata i prozora). Samim tim djelatnost nije mogla biti registrovana, niti zapošljen predviđeni broj lica. Kao problem oko realizacije investicije gospodin Kajtazi navodi nedostatak finansijskih sredstava. Delegacija se mogla uvjeriti da korisnik granta živi u jako lošim uslovima sa velikim brojem djece, od kojih nekoliko ima velikih problema sa zdravljem. Gospodin Kajtazi je izrazio spremnost da pokuša da dovrši započetu izgradnju objekta u najkraćem roku, kako bi bio u mogućnosti da registruje djelatnost.

U **opštini Nikšić** tri lica, pripadnici RAE populacije, koristeći bespovratna sredstva pokrenula su sopstvenu djelatnost.

Gospodin Beganaj Naser iskoristio je bespovratna sredstva za pokretanje **Radionice za izradu romskih nošnji i nakita**.

Po prethodnim Izvještajima Komisije gospodin Beganaj je sredstva iskoristio namjenski, od sredstava granta nabavio je opremu, repromaterijal, vjenčanice i nakit za prodaju. Korisnik granta je u tim izvještajima navodio da, zbog finansijske krize, otežano posluje i da zbog toga ima problem sa uplatom doprinosa i poreza.

U posljednjem Izvještaju Komisije (od 4.6.2010. godine) investitor je naveo nije bilo prometa i posla i da nije mogao da obavlja navedenu djelatnost, te je istu morao prekinuti, zbog ekonomske krize. Takođe, navodi da se morao zaposliti da bi mogao izdržavati porodicu, uplatiti zaostale dugove i doprinose.

Muratović Mirsad je bespovratna sredstva iskoristio za pokretanje **Servisa za opravku auto hladnjaka**. Po prethodnim izvještajima Komisije iz sredstava granta je objekat priveo namjeni, nabavio alat, repromaterijal, registrovao je djelatnost i poslovao u potpuno završenom objektu. Sredstva su namjenski utrošena, djelatnost se obavlja, radnici su prijavljeni na osiguranje. Korisnik je isticao problem oko obima posla zbog finansijske krize. Korisnik se zaista bavio planiranom djelatnošću, ali po posljednjem Izvještaju Komisije (25.5.2010. godine), zbog finansijskih problema, djelatnost je izbrisana iz registra. Po riječima korisnika granta, zbog ekonomske krize,

posao se nije razvijao, broj mušterija se smanjio na minimum, tako da nije bio u mogućnosti ispuniti obaveze plaćanja doprinosa, niti obezbijediti minimum zarade.

Korisnica granta **Ajvaz Suzana** sredstva je iskoristila za otvaranje **Frizerskog salona**. Od dobijenih sredstava nabavljena je šamponjera, oprema, repromaterijal i registrovana je djelatnost. Sredstva su namjenski utrošena, djelatnost se obavlja registrovano i radnici su prijavljeni na osiguranje. Kao problem oko realizacije investicije korisnica navodi „skromno“ poslovanje zbog finansijske krize što joj otežava uplatu doprinosa. Ipak, po njenim riječima „uspjevaju da opstanu i solidno posluju“.

Od ukupnog broja korisnika grantova trenutno njih dvoje (jedan u opštini Nikšić i jedan u opštini Bar) imaju uredno registrovanu djelatnost, zaposlen potreban broj lica i, u skladu sa zahtjevima tržišta, manje ili više uspješno obavljaju svoju djelatnost. Možemo reći da je procenat održivosti oko 30%.

Po preporuci UNDP Zavod za zapošljavanje je uputio opomenu svim korisnicima za koje je utvrđeno da iz bilo kojeg razloga zvanično ne rade i dao im rok da ponovo pokrenu djelatnost.

Predstavnici UNDP i Zavoda za zapošljavanje Crne Gore posjetili su korisnike grantova iz opštine Nikšić u junu 2010. godine.

Delegacija se na licu mjesta uvjerila da je gospodin Beganaj imao apsolutno sve uslove za obavljanje djelatnosti. On posjeduje pristojan prostor u svom vlasništvu, u kojem sada nema ništa od opreme. Po njegovim riječima nije mogao da održi poslovanje. Njegov je predlog da registruje NVO, osnuje kulturno umjetničko društvo i vjenčalice i nošnju koju posjeduje iskoristi za te namjene.

Gospodin Muratović je većim dijelom grant iskoristio za izgradnju objekta u kojem obavlja djelatnost. Djelatnost više nije zvanično registrovana, ali korisnik u postojećem objektu povremeno radi. Izjavio je da će pokušati da registruje makar jednu osobu (sebe), iako su to za njega veliki troškovi.

Korisnica granta uzana Ajvaz uredno obavlja djelatnost za koju je dobila sredstva. Ovdje treba napomenuti da korisnica granta ima podršku brojnih međunarodnih organizacija, tako da se postavlja pitanje da li je njena biznis ideja održiva na dugi rok bez toga?

Efekti projekta:

Najvažniji rezultati mogu se sumirati na sledeći način:

- 75 osoba završilo neku od ponuđenih obuka (52% učešće žena);
- broj obučениh lica čini 16,5% registrovanih pripadnika RAE na evidencijama u tri ciljне opštine;

- broj domicilnih Roma registrovanih kod Zavoda u tri biroa porastao za 77,4%, posmatrajući period 1.10.2007 - 31.12.2009;
- 107 lica (od kojih 26% žena) ili ukupno 23,5% registrovanih se u ciljnim opštinama zapošljavalo na neki način u istom periodu (kroz javne radove, sezonsko zapošljavanje, projektne aktivnosti – grantovi);
- kreirano i usvojeno 5 standarda zanimanja i programa obuke za zanimanja koja će biti konkurentna na tržištu rada i odgovarati potrebama RAE populacije;
- obezbijedena sredstva (grantovi) za 6 biznis ideja u tri ciljne opštine. Procenat održivosti 30%

Iako ohrabruje činjenica da povećanje registrovanih pripadnika RAE populacije na evidencijama tri biroa rada (gdje su realizovane projektne aktivnosti) iznosi preko 70%, ipak, moramo biti svjesni činjenice da, po poslednjim podacima iz Zavoda za zapošljavanje, od ukupnog broja registrovanih pripadnika RAE (ona lica koja su željela tako da se izjasne), preko 90% čine lica bez stručne spreme i zanimanja. Po tim podacima učešće romske radne snage u ukupnom broju nezaposlenih je oko 4% i mali broj tih lica se redovno javlja i želi da učestvuje u programima aktivne politike zapošljavanja. Ponuda radnih mjesta za lica RAE populacije krajnje je ograničena, jer je u pitanju nekvalifikovana radna snaga, a ostvarivanje prava na rad u direktnoj je korelaciji sa stepenom obrazovanja.

Sve to nam govori da i dalje treba nastaviti sa stalnom motivacijom pripadnika RAE populacije da se prijavljuju na evidenciju Zavoda i uključe u programe koji im mogu pomoći da dobiju zaposlenje.

Anketa poslodavaca 2009/2010

Anketa poslodavaca 2009/2010, koja je organizovana kao dio redovne istraživačke djelatnosti Zavoda za zapošljavanje, čini važnu pretpostavku projektovanja mjera i aktivnosti APZ. Anketa ima za cilj uvid u aktuelnu i očekivanu zaposlenost i zapošljavanje.

Ovogodišnja anketa obuhvatala je, pored ostalog, i pitanja o zapošljavanju romske populacije i o namjeri poslodavaca da zaposle pripadnike ove populacije u narednom periodu.

Rezultati govore da su poslodavci u protekle dvije godine zaposlili 605 i iskazali spremnost za zapošljavanjem 1.445 pripadnika RAE populacije u narednom periodu.

Svjesni činjenice da kvalitetno rješavanje pitanja položaja Roma ima veliku važnost za realizaciju opredjeljenosti Crne Gore za jačanje ostvarivanja i zaštite ljudskih i manjinskih prava, a sa željom da kvalitativno poboljša položaj RAE populacije i pokuša obezbijediti jednake mogućnosti na tržištu rada, uz očuvanje i afirmaciju

specifičnosti njihove kulture i identiteta, Zavod za zapošljavanje Crne Gore nastavlja da realizuje mjere i aktivnosti na povećanju zapošljivosti domicilne RAE populacije.

U tom smislu Zavod je, po osnovu Konkursa za implementaciju projekata u skladu sa Strategijom za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori 2008-2012, objavljenog u martu ove godine od strane Ministarstva za ljudska i manjinska prava Crne Gore, dobio sredstva za realizaciju projekta »**Stvaranje podjednakog pristupa radnim mjestima za RAE populaciju**«, u iznosu od 50.000 €.

Projekat će se realizovati u opštinama Podgorica, Bar i Herceg Novi. To su opštine u kojima posluje najveći broj poslodavaca koji su u Anketi iskazali spremnost za zapošljavanjem romske populacije.

Projektne aktivnosti će se odnositi na uključivanje 42 nezaposlene osobe sa evidencija biroa rada u programe osposobljavanja za sticanje prvog zanimanja, a u cilju povećanja njihove zapošljivosti i ostvarivanja socijalne kohezije i održivog društvenog razvoja. Iz razloga obezbjeđivanja socijalne inkluzije planirano je da se u programe obuka, osim 35 polaznika - pripadnika RAE populacije, uključi i sedam lica koja nijesu pripadnici romske etničke manjine.

Početak realizacije Projekta planiran je za septembar 2010. godine, a završetak se očekuje u aprilu 2011. godine

U svakom slučaju romskoj populaciji koja traži zaposlenje mora se pomagati da stiču vještine, znanja, ponašanje, primjereno aktuelnim i očekivanim zahtjevima tržišta rada. Pri tome bilo koji program osposobljavanja RAE populacije za tržište rada može biti uspješan samo ukoliko bude proizilazio iz potreba pripadnika RAE populacije, ukoliko bude ukomponovan u cjelinu njihovog života i kreiran tako da uzima u obzir zahtjeve tržišta rada.

Glavni momenat u unapređivanju situacije Roma, jeste da im se izgradi povjerenje, osjećaj sigurnosti, da se motivišu i ohrabruju da završe svoje obrazovanje i traže mogućnosti zapošljavanja. Zatim, potrebno je animirati i edukovati sredinu da bi prepoznali značaj ovog problema, a posebno animirati poslodavce za ravnopravno uključivanje i ovih pripadnika u procese rada, čime bi se stalo na put diskriminaciji po osnovu zapošljavanja i rada. Problem zapošljavanja RAE populacije ne može riješiti pojedinac niti institucija sama za sebe, ma koliko ona bila jaka i uspješna u tom pokušaju. Stoga, u rješavanju problema potrebno je obezbijediti socijalno partnerstvo svih relevantnih institucija.